

OBSAH

Predhovor	7
1 Úvod	8
1.1 Expozícia problému a štruktúra práce	8
1.2 Metódy skúmania	18
1.3 Tézy práce	20
1.4 Ciele práce	21
2 Doslovný význam	23
2.1 Kritika možnosti existencie metaforického významu	24
2.2 Mŕtve metafora a hranica medzi doslovným a metaforickým	31
2.3 Doslovnosť je metafora	34
2.4 Formálny jazyk a prirodzená reč	37
3 Teória konceptuálnej metafory	41
3.1 Prínos kognitívnej vedy	44
3.2 Kognitívne nevedomie	48
3.3 Vtelesnená myseľ	51
3.4 Kategorizácia	55
3.5 Vtelesnené koncepty	57
4 Zjednotená teória primárnej metafory	63
4.1 Teória spojenia	63
4.2 Teória primárnej metafory	65

4.3	Neurálna teória metafory	68
4.4	Teória konceptuálneho miešania	69
	5 Komplexná metafora	76
5.1	Konvergentné dôkazy pre existenciu konceptuálnej metafory	82
	6 Kritika teórie konceptuálnej metafory	87
	7 Metóda metaforickej analýzy	92
	8 Konceptuálne metafory mysle a Alica v krajine zázrakov	105
8.1	Ja a druhé Ja	106
8.2	Mysel nádoba	117
8.3	Zamotané koncepty	121
	9 Konceptuálne metafory mysle vo vybranej racionalistickej a empirickej filozofii	124
	Záver	136
	Zoznam použitej literatúry	139

PREDHOVOR

Táto kniha je výsledkom niekoľkoročného skúmania problematiky metafory a s ňou súvisiacich tém. Ide predovšetkým o jej vzťah k mysli a mysleniu, ale aj k jazyku, pravde, o jej estetický rozmer a možnosti interpretácie. Metafora je pre mňa veľmi zaujímavá najmä pre jej obrovský potenciál a explanačnú silu, ktorú dokáže poskytnúť v rámci interpretácie diskurzu. Východiská nášho výskumu súvisia predovšetkým s prínosom teórie konceptuálnej metafory a všeobecne s výsledkami kognitívnej vedy. Prvá verzia knihy, ktorú práve čítate, bola ako dizertačná práca obhájená na Trnavskej Univerzite v Trnave v roku 2015. Chcel by som sa teda v prvom rade poďakovať mojej školiteľke, prof. PhDr. Silvii Gálikovej, CSc., za jej odborné vedenie, osobnú podporu a inšpiratívne pripomienky, bez ktorých by práca nevznikla. Moja vďaka patrí všetkým kolegom z Katedry filozofie Filozofickej fakulty Trnavskej univerzity v Trnave, za ich kritické pripomienky na konzultáciách a kolokviách. Veľmi nápomocné boli aj postrehy kolegov z Inštitútu kognitívnej vedy Univerzity v Osnabrúcku. V neposlednom rade ďakujem za podnetné posudky mojím oponentom doc. Mgr. Alene Bohunickej, PhD., prof. PhDr. Petrovi Michalovičovi, PhD. a doc. Mgr. Ladislavovi Tkáčikovi, PhD.

Knihu by som chcel venovať všetkým, ktorí mi pomohli pri jej písaní, a všetkým, ktorým poslúži ako inšpirácia.

1.1 Expozícia problému a štruktúra práce

Ako naznačuje názov publikácie, budeme vychádzať z prvotného predpokladu, že metafora zohráva určitú úlohu v explanácii povahy mysle človeka. Aby sme porozumeli tomuto tvrdeniu, bude potrebné najprv objasniť niektoré pojmy používané pri definovaní metafory a prehodnotiť ich tradičné chápanie. Prehodnotenie tradičného chápania pochopiteľne prinesie aj nové problémy. Ich štúdium nám umožní lepšie porozumieť vzťahu metafory a ľudskej mysle. Cieľom práce je zadefinovať nového filozofického prístupu, a priniesť nový pohľad na témy filozofie mysle. Veríme, že tento prístup dokáže plodným spôsobom vysvetliť niektoré otázky týkajúce sa povahy mysle človeka.

Keďže metafora zohráva v skúmanej problematike kľúčovú úlohu, mala by byť prvým pojmom, ktorý bude objasnený. Chápanie toho, čo metafora je, prešlo určitým vývojom a zmenami. Azda najvplyvnejšiu tradíciu porozumenia metafory priniesla Aristotelova poetika a rétorika. Aristoteles sa metaforou zaoberal viac-menej len z pohľadu týchto disciplín. Antická tradícia status metafory značne ovplyvnila¹, čo je viditeľné najmä v ponímaní bežných ľudí. Môžeme hovoriť hlavne o zasadení metafory výsostne do sféry umeleckého (prípadne rečníckeho) štýlu. Aristoteles metaforu definuje ako „*prenesenie cudzieho podstatného mena z rodu na druh, druhu na rod, druhu na*

¹ Domnievame sa, že opísané dôsledky nereflektujú úplne presne to, čo pre Aristotela mohla predstavovať metafora. Dôležité však je, že ako interpretácia jeho diela sa dochovali a mali v tejto veci významný vplyv na status metafory.

druh alebo rodu na rod“.² Zároveň ju charakterizuje ako majúcu schopnosť mieniť skutočné veci a spojiť nemožné. Podľa Aristotela by mala poézia dať prednosť nemožnému, ale uveriteľnému, pred možným, ale neuveriteľným, pretože vzor má vynikať nad skutočnosťou.³ Umenie sa teda zameriava na fikciu, a s tou sa napokon spája aj metafora. Vznikajú ostré dištinkcie skutočnosť – fikcia, pravda – nepravda. Metafora sa tak spája s nepravdivým, a získala tak na dlhú dobu hlavne estetickú funkciu. Tento predsudok mal za následok presvedčenie, že vo vedeckom, filozofickom či bežnom jazyku nie sú metafory, a dokonca by pre svoj status ani byť nemali.

Ďalšia dištinkcia, ktorá dodnes zohráva svoju úlohu pri porozumení metafory, je rozdelenie (jazyka, významu) na doslovný a metaforický. Takéto delenie vychádza z predstavy, že existuje určitá norma, a metafora je jej deformáciou, alebo akousi odchýlkou, podobne ako sa napríklad líši poetický jazyk od bežnej reči. Max Black uvádza analógiu so šachovou hrou, pri ktorej sa snaží ukázať aj kreatívny rozmer metafory.⁴ Pravidlá šachu sú neflexibilné, a preto je aj kreativita limitovaná. Vo väčšine prípadov neexistuje žiadny návod na správny ťah, každý hráč si musí zvoliť svoj. Ak by sme si však predstavili iný variant šachu, kde by mal každý hráč možnosť pohnúť akoukoľvek figúrkou tak, akoby mala inú hodnotu (ak by oponent akceptoval taký ťah), získavame podľa Blacka primitívny model konverzácie a diskurzu. Aj v tomto prípade existujú určité obmedzenia v kreativite, ktoré sú dané zväčša snahou o efektívne porozumenie. Metafora sa v tomto modeli javí ako porušovanie pôvodných pravidiel. (Musíme však podotknúť, že to sa deje iba v prípade nových kreatívnych metafor.) Vnímanie metafory ako odchýlky od normy predpokladá, že norma – bežný jazyk (alebo vedecký jazyk) – nie je metaforický. Väčšinou sa berú do úvahy iba novátorské metafory. Tým sa dostávame k tomu, že existujú aj iné metafory, a to bude ďalší bod, ktorý bude treba tiež preskúmať. Ak však dokážeme, že metafory sú súčasťou bežnej reči, teda spomínanej normy, táto ostrá dištinkcia sa spochybní, čo so sebou prináša ďalšie

² ARISTOTELES. *Poetika*. 1996, s. 41

³ *Ibid.*, s. 55

⁴ BLACK, M. More about metaphor. In: *Metaphor and thought*. 1996, s. 23

zaujímavé dôsledky. Pod váhou nových dôkazov sa môžeme dokonca pokúsiť spochybníť niečo také, ako je existencia doslovného významu či jazyka.

Ďalší dôležitý problém, ktorý bol už naznačený, je rozdelenie metafor. Každé etymologické bádanie odhalí, že množstvo nových pojmov v histórii vznikalo metaforicky. Tieto metafory sa však stali konvenčnými, „ošúchali sa“ a začali sme ich vnímať „ako doslovné vyjadrenia“. Pri mnohých si dokonca nie sme vedomí ani ich metaforického pôvodu. Max Black ich z hľadiska nášho vnímania rozdeľuje podľa miery aktívnosti. Hovorí o zaniknutých (extinct), skrytých (dormant) a aktívnych (active) metaforách. Tento problém omnoho skôr riešil už Christian Metz, ktorý skúmal symbolické operácie v rámci vzťahu k rétorickej tradícii a z pohľadu štrukturálnej lingvistiky a psychoanalýzy. Metz rozdeľoval metafory na živé a mŕtve, alebo primárne a sekundárne. Okrem toho tvrdil, že o primárnych metaforách by sme možno ani nemuseli uvažovať, keďže všetky sú napokon do istej miery sekundarizované – od svojho vzniku sa v podstate vyvíjajú smerom ku konvenčnosti. Zdôrazňoval, podobne ako aj Roman Jakobson, že metafory sa podieľajú na tvorbe jazyka, a nie sú teda deformáciou bežného jazyka. Kritizoval chápanie bežnej reči, ktorú si často predstavujeme ako akúsi „odpoetizovanú podmnožinu symbolizácií“.⁵

Rozdielne vnímajú koncepty živej a mŕtvej metafory súčasní kognitívni lingvisti Lakoff a Johnson. Pod živé metafory by v ich chápaní spadali aj vyššie opísané konvenčné metafory, ktoré už nevnímame ako aktívne z dôvodu, že sú to všetko *Metafory, ktorými žijeme*⁶, ako napovedá aj názov ich staršej práce. Na početných príkladoch argumentujú, že všetky tieto metafory štruktúrujú naše pojmy, jazyk a uvažovanie, a tak vplývajú automaticky aj na naše prežívanie skúseností a konanie. Teraz sa už začína lepšie odhaľovať, aká dôležitá môže byť metafora v kontexte problematiky mysle a myslenia. Ak formujú naše uvažovanie automaticky, ich úloha sa môže javiť ako zásadná. Nielen preto, že predstavujú mentálne obsahy, ale aj preto, lebo fungujú ako nástroj, ktorý nám umožňuje tvoriť akékoľvek koncepty, či vôbec myslieť. V práci sa však zameriame hlavne na to, akú úlohu zohrávajú v explanácii povahy mysle človeka.

⁵ METZ, CH. *Imaginární signifikant. Psychoanalýza a film*. 1991.

⁶ LAKOFF, G., JOHNSON, M. *Metafory, ktorými žijeme*. 1991.

Ďalšími atribútmi, ktorými sa budeme v súvislosti s metaforou zaoberať, sú implicitnosť a explicitnosť. Max Black prináša užitočné rozlíšenie *metaforického vyjadrenia a témy metaforu*.⁷ Pri metaforickom vyjadrení je dôležitý najmä kontext. Vyjadrenie môže pozostávať z jednej vety, ale aj z niekoľkých viet alebo odsekov. Z metaforického vyjadrenia vyabstrahujeme formu, pričom jej výsledkom je jednoduchá schéma typu „metafora A ako B“. Pri porovnaní samotného vyjadrenia a abstrakcie z neho je zaujímavé, že vyššie uvedená schéma nemusí byť vo vyjadrení zjavná. Ak je metafora v myslení implicitne prítomná a ukotvená, o to zaujímavejši bude proces jej identifikácie. Lakoff a Johnson poskytujú pôsobivé dôkazy implicitného charakteru mnohých metafor. Kľúčovú úlohu v ich výskume zohrávajú pojmy kognitívneho nevedomia, vtelesnenej mysle⁸ a metaforických konceptov. V knihe *Philosophy in the Flesh*⁹ ukazujú, ako ľudská telesnosť formuje abstraktné koncepty. Väčšina metafor je výsledkom prenosu informácií zo senzomotorickej domény do inej domény (najčastejšie súvisiacej so subjektívnymi skúsenosťami). Tento postup smeruje k nevedomému vytváraniu abstraktných metaforických konceptov. V nasledujúcom texte budeme demonštrovať, ako funguje takzvaná metafora nádoby: Akákoľvek nádoba má niekoľko jednoduchých charakteristík. Má určité ohraničenie (stenu alebo obal), ktoré priestor rozdeľuje na vnútorný a vonkajší, a to tak, že nádoba môže niečo obsahovať. Ide o jednoduchý predmet, s ktorým ako ľudia máme množstvo skúseností. Medzi základné ľudské skúsenosti patrí akákoľvek schopnosť manipulácie s predmetmi. Preto môžeme do nádoby niečo vkladať alebo vyberať, prípadne s ňou inak narábať. To sú už dôsledky, ktoré vyplývajú z povahy predmetu. Často však uvažujeme o abstraktných predmetoch, ako keby mali povahu materiálnych objektov. A to je práve metaforický koncept, ktorý Lakoff

⁷ BLACK, M. More about metaphor. In: *Metaphor and thought*. 1996, s. 24.

⁸ Termín *embodied mind* z anglického jazyka niektorí autori ako napríklad Zuzana Obertová prekladajú ako vtelená myseľ. Vo svojej práci budeme používať iný preklad, konkrétne vtelesnená myseľ. Tento termín je výsledkom konsenzu, ktorý vznikol počas spolupráce na knihe *Literatúra v kognitívnych súvislostiach*.

⁹ LAKOFF, G., JOHNSON, M. *Philosophy in the Flesh*. 1990.

s Johnsonom opisujú. V prvej polovici tohto odseku som skúmal myšlienku, či je metafora „v myslení“ implicitne prítomná. Táto úvaha by bez metafory nádoby nebola možná. Idea (metafora) je tu vnímaná ako predmet, ktorý môže, ale nemusí byť v (nádoobe) myslení. Takto zvykneme často uvažovať o myšli, pričom nám to zároveň umožňuje uvažovať o ideách ako objektoch, s ktorými sa manipuluje. To znamená, že sme schopní vyjadriť, ako sme konečne „našli na niečo dôvod“, „bezpečne uložili spomienku v pamäti“ a podobne. Nehovoríme pritom explicitne o akejsi metafore nádoby. Tá, vychádzajúc z našich základných skúseností, stojí akoby na pozadí myslenia a nevedome formuje naše koncepty. Identifikovať podobné metafory môžeme skôr pomocou jej explicitne vyjadrených dôsledkov. Môžu mať však i ďalšie implicitné dôsledky, ktoré bude dôležité identifikovať najmä v súvislosti s filozofickými konceptmi, pretože niekedy formujú naše presvedčenia bez toho, aby sme si to uvedomovali.

Sformulujeme ešte jeden problém, ktorý sa týka našej témy. O metafore sa zvyčajne uvažuje ako o produkte jazyka. Súvisí to s tým, že analýza metafor bývala doteraz predmetom skúmania jazykovedcov a teoretikov estetiky skúmajúcich literárne diela. Skúmali sa tiež najmä explicitné metafory reči, ktoré boli novátorské. Mnohé výsledky výskumov kognitívnych lingvistov však nasvedčujú, že metafory sú implicitne prítomné už v samotnom myslení. Ako príklad možno uviesť štúdie gestikulácie, ktoré ukazujú, že spontánne a nevedomé ľudské gestá sa viažu na určité metaforické koncepty. Ak sa snažíme rozoznať konceptuálne metafory, najčastejšie pracujeme s analýzou reči alebo jazyka, pretože tie predstavujú bohatú evidenciu reprezentujúcu myslenie. Identifikácia takýchto metafor však nemusí znamenať len to, že by sme pracovali s akýmsi druhotným produktom mysle (jazykom). Odhalením iných ako jazykových rozmerov metafory môžeme dokázať jej implicitnú prítomnosť v myslení.

Stručné zhrnutie tradičného chápania metafory, s ktorým naša práca polemizuje, by sa dalo opísať nasledovne: metafora sa chápe ako produkt jazyka (nepredchádza mysleniu) a je odchýlkou od bežnej reči. Spadá do poetickej alebo rečníckej sféry, a tam by aj mala zostať (najmä vo vzťahu k vedeckému či filozofickému uvažovaniu), pretože súvisí s fikciou a nepravdou. Existuje

doslovný jazyk (nemetaforický), ktorý jediný môže byť nositeľom pravdy. Metafora je iba alternatívou k doslovnému jazyku, je jeho porušením ako normy, a jej úloha je zväčša estetická. Naša bežná reč nie je metaforická, i keď obsahuje niektoré mŕtve metafory, pretože tie už vnímame ako doslovné, a preto ich skúmanie nie je v kontexte mysle a procesu myslenia relevantné. Jedine doslovné uvažovanie nám umožní porozumieť filozofickým problémom.

V úvode práce sa budeme venovať problematike doslovného významu. Zdá sa, že stále nebolo dostatočne vyjasnené, čo to doslovný význam vlastne je, a to aj napriek tomu, že v súčasnosti existuje niekoľko teórií metafory a na túto tému bolo publikované množstvo odborných článkov. S problémom doslovnosti sa musíme vysporiadať. Dôležité je to aj preto, lebo väčšina definícií metafory vychádza z dištinkcie „doslovné – metaforické“. Pokúsime sa preto nájsť odpovede na otázky ako: Čo je to doslovný význam? Odkiaľ sa vzal a ako ho identifikujeme? Aký je jeho vzťah k metaforickému významu? Tieto otázky sú dôležité, pretože sú prehliadané a ostatní autori sa im venujú nedostatočne, pričom sa však sami často na doslovnosť odvolávajú. Ďalším dôležitým dôvodom pre skúmanie povahy doslovného významu sú kritiky metaforického významu a dokonca jeho spochybňovanie. Situáciu komplikuje aj fakt, že filozofi a lingvisti skúmajúci význam sledujú rôzne ciele a uvažujú v rámci svojich teórií, ktoré sú často navzájom nezlúčiteľné. V tejto časti práce by sme preto chceli upriamiť pozornosť na niekoľko dôležitých problémov, ktoré súvisia s načrtnutou témou, pričom sa odvoláme na vybrané relevantné odkazy, a zároveň sa pokúsime o načrtnutie analógií, ktoré by mohli byť nápomocné pri pochopení štruktúry a vnútorných vzťahov našom myslení a reči.

V ďalšej kapitole predstavíme čitateľovi teóriu konceptuálnej metafory a oboznámime ho so súčasným stavom riešenia tradičných teoretických problémov, ktoré podrobíme kritickému prehodnoteniu. To znamená, že uvedieme také riešenia spomínaných prístupov, ktoré pokladáme za plodné, a zároveň sa pokúsime naznačiť niektoré vlastné riešenia. Tým bude zadefinovaná naša výskumná perspektíva, a budeme sa môcť zamerať na problémy súvisiace s povahou ľudskej mysle. Medzi ne patria najmä témy vtelesnenej mysle, povahy rozumu a úlohy vedomia v poznávaní. Analýza pojmu vtelesnenej mysle povedie k prekonaniu tradičnej predstave o dualite mysle a tela,

v rámci ktorej rozum dokáže figurovať v procese apriórneho poznávania ako nezávislý od tela, výlučne vedomý a nemetaforický. Tieto presvedčenia budú napokon v našej práci tiež podrobené kritike, pričom v ich prehodnocovaní bude zohrávať kľúčovú úlohu naše nové chápanie metafory.

Tradičné teoretické prístupy k chápaniu metafory opísané v predošlom texte sú v súčasnosti vlastné pravdepodobne väčšine bežných ľudí. Súvisia aj so všeobecným obrazom vedy a jej jazyka, ktorý je vnímaný ako maximálne exaktný a statický, aby bolo poznanie zaznamenané, čo najpresnejšie. Mysliteľia z radov filozofov a vedcov majú triezvejší pohľad na vec, no niektoré otázky sú stále aktuálne. Týka sa to hlavne obmedzeného chápania metafory iba ako konceptu, ktorý Black označuje aktívnou metaforou. Tematike metafory sa v súčasnosti z rôznych pohľadov venuje stále viac filozofov, hoci väčšinou iba okrajovo alebo informatívne. My sa vo svojej práci budeme opierať o aktuálne poznatky kognitívnej vedy. Tomuto prístupu k metafore a jej úlohe v explanácii povahy mysle človeka sa na Slovensku doteraz systematicky nikto nevenoval.

Situácia v zahraničí je o poznanie lepšia. Ako už bolo naznačené, budeme vychádzať z najnovších zistení na poli kognitívnej vedy. Presnejšie povedané, pôjde najmä o práce vyššie spomínaných kognitívnych lingvistov Lakoffa a Johnsona. Na tematike metafory systematicky pracovalo viac odborníkov, ale zväčša z hľadísk, ktoré v kontexte našej práce neboli až také zaujímavé. Naším cieľom nie je vypracovať systematický prehľad teórií metafory.¹⁰ Východiskom nášho skúmania bude vyslovene kognitívnovedný prístup, bude však potrebné vyrovnáť sa aj s kritikmi nášho prístupu, a zároveň sa určite nebudeme brániť inými inšpiratívnym názorom.

V tejto kapitole stručne vyjasníme pojmy kognitívne nevedomie, vtelesnená myseľ a metaforické koncepty, ktoré sú kľúčové pre porozumenie toho, čo k téme prinášajú výsledky Lakoffa a Johnsona prezentované predovšetkým v ich už spomínanej knihe *Philosophy in the Flesh*. Až potom môžeme pristúpiť k vymedzeniu úrovni metafory odlišných od typov metafor opísaných v úvode

¹⁰ Tomu sa venuje najmä Paul Ricoeur, ktorý prináša aj vlastnú teóriu metafory. V českom prostredí na tejto téme pracovali Jiří Pavelka, Miroslav Klivar, Radomír Pospíšil, Viktor Krupa, a ďalší autori, ktorí si tiež zaslúžia pozornosť.

do problematiky. Toto vymedzenie považujeme za dôležité, lebo niektoré rozdiely úrovní sú pre pochopenie toho, ako metafora funguje, zásadné. Až komplexnejší obraz umožní otvoriť priestor na dôslednejšie úvahy o filozofických dôsledkoch, ktoré vyplývajú z týchto objavov. Jav kognitívneho nevedomia Lakoff s Johnsonom chápu ako fungovanie pod úrovňou uvedomenia, neprístupné vedomiu, či operujúce prirýchlo na to, aby sme sa naň mohli zamerať. Pojem „kognitívne“ chápu v čo najširšom zmysle ako akúkoľvek mentálnu operáciu, teda i pamäť, pozornosť, s pôsobením obrazotvornosti a emócií. Tvrdia, že väčšina mentálnych operácií je nevedomá, a do nevedomia nemáme prístup, takže sa náš nevedomý konceptuálny systém javí ako neviditeľná ruka, ktorá formuje všetky aspekty našej skúsenosti.

Lakoff a Johnson pracujú s množstvom empirických výskumov kognitívnej vedy. Jeden z nich sa týkal aj toho, ako pracuje ľudský neuronálny systém a v niektorých prípadoch sa potvrdilo, že naša tvorba abstraktných konceptov a to, čo vnímame ako ich racionálne dôsledky, je determinované neuronálnym systémom používaným aj pri percepcii alebo telesnom pohybe. Odmietajú teda aj dichotómiu percepcie a koncepcie. Tradičné ponímanie rozumu ako oddeleného od tela pokladajú za prekonané. Telesnosť zohráva významnú úlohu aj pri konceptualizácii. Práve preto títo autori pracujú s pojmom vtelesnej mysle a zdôrazňujú, že množstvo rozumových konceptov je založených na našej schopnosti pohybu alebo priestorového videnia.

Napokon pri pojme metaforických konceptov chcú spomínať autori ukázať, že naše myslenie je zväčša a do veľkej miery metaforické. Aby sme toto tvrdenie vysvetlili, bude lepšie prejsť k výkladu rozlíšenia jednotlivých úrovní metafor, pričom sledovať budeme hlavne nasledujúce faktory: ako metafora vzniká, nakoľko je súčasťou kognitívneho nevedomia, a aké sú jej najdôležitejšie funkcie.

Lakoff a Johnson píšú najprv o primárnych metaforách, ktoré predstavujú akýsi základ pre komplexné metaforické celky. V štvrtej kapitole sa preto budeme venovať teórii primárnej metafory, ktorá sa skladá z niekoľkých čiastkových teórií. Ide o Johnsonovu teóriu zjednotenia, Narayananovu teóriu neuronálnych prepojení a Gradyho teóriu primárnej metafory. Autori argumentujú, že primárne metafory vznikajú v kognitívnom nevedomí

a v mysli sú prítomné implicitne. Mnohé by sme dokázali sformulovať pri skúmaní prehovorov alebo iných foriem komunikácie, pretože je zrejmé, že štruktúrujú mnohé naše abstraktné koncepty. Ako príklad možno uviesť metaforu „dôležité je veľké“. Základom pre jej vznik bola naša primárna skúsenosť, keď sme ako deti vnímali veľké predmety ako niečo dôležité (rodičia) určite aj preto, že zaberajú veľkú časť zorného poľa pri vizuálnej skúsenosti. Náš subjektívny úsudok sa môže týkať dôležitosti a máme senzomotorický údaj veľkosti. Preto vznikajú prehovory ako „zajtra je veľký deň“, ktoré nie sú cudzie ani dospelým ľuďom, pretože mnohé z týchto metaforických konceptov zostali prítomné v našej mysli a vytvárajú tak celú sieť významov.

Gradyho teória primárnej metafory stavia na Johnsonovej teórii zjednotenia. Zjednotenie vytvorí stovky primárnych metafor, ktoré budú podľa Gradyho neskôr základom pre komplexné metafory vytvárané konceptuálnym miešaním. Primárne metafory sa majú ku komplexným metaforám rovnaký logický vzťah ako atómy k molekulám. Lakoff s Johnsonom vo svojich početných príkladoch ukazujú, že sa medzi metaforami často vyskytuje koherencia, konzistencia však výnimočnejšie. Niektoré metafory sa dajú vzhľadom na určitý aspekt kombinovať do väčších celkov a umožňujú nám tak vyjadrovať sa. Autori často zdôrazňujú, že bez metafor by bolo naše vyjadrovanie veľmi chudobné, v niektorých prípadoch sa dokonca javí ako nemožné. Primárne metafory implicitne prítomné v našej mysli teda predstavujú akýsi základ pre tvorbu konceptov, pre samotné uvažovanie. Ide o metafory na prvej z niekoľkých úrovní, ktorých sofistikovanosť sa ďalej stupňuje.

V piatej kapitole budeme opisovať komplexné metafory. Podľa Lakoffa a Johnsona ich síce používame väčšinou nevedome, ale pri ich vzniku musí byť prítomný nejaký vedomý akt, pretože sú závislé od regionálnych kultúrnych modelov a poznatkov. Azda by nebolo chybou stotožniť ich s tým, čo Metz označoval ako sekundarizované metafory, teda metafory, ktoré raz niekto vytvoril, ale používaním sa „ošúchali“, stali sa konvenčnými. Ako príklad možno uviesť metaforu „zmysluplný život je cesta“, ktorá vychádza z kultúrneho presvedčenia, že každý má mať zmysel života. Na základe primárnych metafor „zmysly sú miesta“ a „činy sú pohyby“ vznikajú komplexné metafory. Okrem spomenutej metafory „zmysluplný život je cesta“ sú to napríklad „osoba žijúca

život je cestovateľ“, „životné ciele sú miesta“ a podobne. Tieto metafory umožňujú vyvodzovať dôsledky a rozvíjať celý koncept. Podobne ako cesta majúca prekážky, ktoré treba zvládnuť, uvažujeme nad životom a jeho ťažkosťami, ktoré musíme prekonať alebo o človeku bez zmyslu života uvažujeme ako o stratenom. Komplexné metafory nie sú priamo ukotvené v skúsenosti, ale vznikajú na základe primárnych metafor, ktoré túto ukotvenosť sprostredkujú. Umožňujú nám o veciach nielen hovoriť, ale hlavne najprv premýšľať.

Invenčné metafory, o ktorých Lakoff s Johnsonom píše menej, možno chápať ako vyššiu úroveň metafory. Je zrejmé, že vznik takej metafory je zámernejší a plne vedomý. Autori sa snažia vytvoriť nový koncept, ponúkajú nové chápanie určitej veci. Treba však mať na pamäti, že podobne ako u komplexných metafor, aj tieto nové koncepty sú vybudované takmer vždy na základe primárnych metafor, bez ktorých si ťažko možno predstaviť nejaké uvažovanie. Invenčné metafory by si určite tiež zaslúžili vlastný priestor pre rozsiahlejšiu štúdiu, hlbšie sa však nimi vo svojej práci nebudeme zaoberať. V kapitole venovanej metóde metaforickej analýzy vysvetlíme, prečo sú pre naše skúmanie zaujímavé najmä primárne, konvenčné, ale aj mŕtve metafory, ktorých explanačný potenciál býva podceňovaný. Na uvedenom rozlíšení jednotlivých úrovní metafor sme sa snažili poukázať najmä na to, do akej miery funguje naše myslenie nevedome, a ako formuje vtelesnená povaha mysle naše uvažovanie.

Vzhľadom na tieto poznatky budeme revidovať tradičné teoretické prístupy spomenuté v úvode na nové stanoviská, ktoré bude treba ďalej kriticky skúmať:

Metafora je v myslení implicitne prítomná, pričom zohráva svoju úlohu už pri tvorbe konceptov. Nie je teda iba produktom jazyka. Je prítomná v bežnej reči ako aj vo vedeckom či filozofickom jazyku, čo pri jej správnom používaní nemusí brániť porozumeniu. Práve naopak – snaha o akési doslovné vyjadrovanie prináša veľmi chudobný výsledok. Bez metafory o väčšine konceptov nemožno ani uvažovať. Primárne a sekundárne metafory napriek svojej konvenčnosti predstavujú zaujímavú oblasť skúmania, pretože aktívne štruktúrujú tvorbu našich konceptov prostredníctvom kognitívneho nevedomia. Mnohé tradičné filozofie ako napríklad fenomenológia sa zakladajú práve na analýze vedomých aktov mysle. Nevedomie však môže pri myslení

zohrávať omnoho väčšiu rolu, než sa zdalo, a preto je také dôležité skúmať aj túto sféru. Prehodnotiť treba aj ideu, či vôbec existuje doslovnosť, a ak áno, ako ju možno charakterizovať.

V texte sa budeme venovať úlohe, ktorú plní prostredie pri formovaní konceptov. Pojem vtelesnenej mysle narúša tradičnú dualitu tela a mysle a spochybnená je zároveň aj schopnosť rozumu prekračovať hranicu empirickej skúsenosti s cieľom získať apriórne poznanie.

V šiestej kapitole predstavíme kritické pripomienky k teórii konceptuálnej metafory. Načrtneť tiež súčasný stav danej problematiky na Slovensku a v zahraničí. Zhodnotíme kritické námietky, aby sme mohli charakterizovať výskumné oblasti, ktoré si v budúcnosti zaslúžia väčšiu pozornosť alebo predstavujú pre tému metafory významný potenciál.

Siedma kapitola sa bude venovať metóde metaforickej analýzy. S poznatkami, ktoré prináša teória konceptuálnej metafory, nastáva nové, originálne čítanie textu a porozumenie konceptom. Preto sa pokúsime načrtnúť vlastný metodický prístup k interpretácii vedeckých, filozofických, ale aj umeleckých či iných textov.

Posledná kapitola bude demonštráciou metódy metaforickej analýzy v interpretácii textov. Najprv predvedieme vlastnú interpretáciu umeleckého textu. Potom bude nasledovať interpretácia dvoch odlišných filozofických prístupov s prihliadnutím na analýzu konceptuálnej metafory a dôsledkov, ktoré prináša pre myslenie a argumentáciu vo filozofii. Tieto interpretácie budú predstavovať originálny prístup k textom. Veríme, že majú veľký potenciál v skúmaní širokého spektra diskurzov. Mysle bola vždy chápaná pomocou konceptuálnej metafory a teórie mysle. Metafory prechádzajú neustálou rekonceptualizáciou, ktorá znamená vývin. Skúmanie konceptuálnej metafory by mohlo zohrať významnú úlohu v porozumení tohto procesu.

1.2 Metódy skúmania

Ako sme už uviedli, východiskom nášho skúmania bude kognitívnovedný prístup. Prijatiu takéhoto stanoviska predchádza analýza a kritické hodnotenie

niektorých tradičných a súčasných teórií metafory. Výber týchto teórií bude závisieť od ich relevantnosti vzhľadom na riešenie našich problémov a téz, ktoré prinášajú výsledky výskumov kognitívnej vedy v tematike metaforického myslenia a povahy mysle. Rozboru budú podrobené teórie, ktoré kritizujú naše východiská alebo predstavujú pre naše skúmanie inšpiratívny zdroj.

Po kritickom vyjasnení základného kognitívnovedného prístupu bude potrebné pristúpiť k explanácii funkcií metaforického jazyka. Z prehodnotenia funkcií a statusu metafory bude vyplývať množstvo dôsledkov nielen pre porozumenie mysle a myslenia, ale aj pre poznanie, teóriu pravdy, vzťahu jazyka a myslenia, a napokon aj filozofie samotnej. Analýza a komparácia jednotlivých textov reprezentujúcich oblasti filozofie, vedy a umenia bude mať ďalej za cieľ demonštrovať rozsiahlu doménu pôsobenia metafory a zároveň odhaliť podobnosti a odlišnosti fungovania jazyka a myslenia daných oblastí.

Porozumenie fungovaniu metafory a tomu, akú úlohu zohráva v myslení, prinieslo aj nový metodický prístup. Vzhľadom na tieto poznatky už inak rozumieme filozofii, pretože získavame novú perspektívu pri interpretácii filozofických konceptov, ktoré rozoznávame ako metaforické. Táto identifikácia so sebou prináša vyššie zmienené dôsledky, ktoré budeme v práci ďalej konkretizovať.

Naša téma je však zameraná na problematiku mysle a myslenia, a tak bude nasledujúce skúmanie obohatené o tento nový spôsob interpretácie riešenia problému spojených s filozofickými konceptmi a teóriami používanými vo filozofii mysle. Analýza a interpretácia ich metaforických konceptov nám umožní rozoznať ich silné a slabé stránky, to znamená schopnosť identifikovať kontext, v ktorom je ich funkcia plodná, a naopak kontext, v ktorom sa budú javiť ako nedostatočné a bude potrebné ich prehodnotenie. Tento predpoklad slabého a silného fungovania konceptu vzhľadom na kontext vyplýva zo samotnej povahy metafory (a teda aj jazyka a myslenia). Hovoríme o takzvanej vhodnosti metafory (*aptness*), ktorá vyjadruje fakt, že v rámci daného kontextu musí existovať funkčný vzťah medzi doménami prenášaného významu. Inak povedané, vzhľadom na kontext nemožno tvoriť náhodné metafory, pretože nemusia dávať zmysel. Na druhej strane aj vhodná metafora je ohraničená svojim kontextom. Za touto hranicou nastáva neporozumenie.

Pri interpretácii neexistuje žiadny statický kontext (bol by to iba teoretický konštrukt). Tieto poznatky využijeme pri analýze a kritickom hodnotení metaforických konceptov a ich dôsledkov vo filozofii mysle.

1.3 Tézny práce

Nasledujúce tézy budú predstavovať základ našej práce, východiská, ktoré budú v jednotlivých kapitolách vysvetlené a demonštrované. Tieto východiská náš prístup zdieľa s teóriou konceptuálnej metafory, s výnimkou poslednej tézy, ktorá predstavuje náš nový prínos do problematiky.

a) *Mysel je vtelesnená a ukotvená v prostredí.*

Na základe výsledkov výskumov z oblasti kognitívnej vedy je dualita mysle a tela ako nezávislých činiteľov spochybnená. Ľudská telesnosť a zasednosť v prostredí zohráva nezanedbateľnú úlohu pri konceptualizácii, dokonca ju možno pokladať za kľúčovú a nezastúpiteľnú. Toto zistenie má množstvo filozofických dôsledkov, a to najmä pre filozofiu mysle a teóriu poznania.

b) *Rozum neprekračuje ľudskú skúsenosť, nemôže byť nezávislý od telesnosti.*

Táto téza vyplýva z predchádzajúcej témy. Z tohto hľadiska stráca význam celá apriórna filozofia, ktorá predstavuje základ tradície západnej filozofie. Keďže je konceptualizácia determinovaná telesnosťou, rozum nemôže pracovať nezávisle od ľudskej skúsenosti, čo je podľa tradičných filozofických prístupov predpokladom k dosiahnutiu apriórneho poznania „vecí o sebe“.

c) *Kognitívne nevedomie formuje väčšinu prebiehajúcich kognitívnych činností.*

Analýza kognitívneho nevedomia sa musí dostať viac do popredia záujmu. Filozofické prístupy zamerané iba na vedomé aktivity sa javia ako nedostatočné, keďže im uniká obrovská oblasť fungovania mysle. Štruktúra mysle je zložitejšia. Skúmanie jej činností za úrovňou uvedomovania odhalí skryté mechanizmy fungovania myslenia, ktoré sa doposiaľ pri vysvetľovaní povahy mysle človeka nezvažovali.

d) *Myslenie je metaforické.*

Na základe širokej evidencie konceptuálnych metafor implicitne či explicitne prítomných v myslení predpokladáme, že bez metafory by bolo uvažovanie

prinajlepšom veľmi chudobné. Metafora nie je len produktom jazyka. Je potrebné spochybníť dištinkciu doslovného a metaforického. Koncepty sú vytvárané pomocou metafory, zameriame sa preto na interpretáciu metafor mysle, vedomia, subjektu a podobne.

e) *Doslovnosť je metafora.*

Vzhľadom na poznatky o premenách významu slov, ktoré sa odohrávajú buď na základe zmien v čase alebo zmien kontextu, možno uvažovať aj nad tým, či vôbec existuje niečo doslovné. Bez pojmu doslovného by sme síce ťažko mohli uvažovať o metaforickom, avšak i doslovnosť môže byť metaforou, pretože spôsob, ako sa jej bežne rozumie sa podobá skôr ilúzii existencie akéhosi statického pojmového systému, ktorý nepodlieha zmenám. Doslovnosť môže fungovať ako metafora, ktorá vyjadruje konvenčnú dominanciu určitého významu slova v danom kontexte.

1.4 Ciele práce

Prvým veľkým cieľom je prehodnotenie statusu metafory a jej úlohy. To znamená, že bude potrebné zdôvodniť a overiť presun od predsudkov prevzatých z tradičných teoretických prístupov, ktoré boli sformulované v úvode, až k tézam, ktorých predbežné znenie sme načrtli v predchádzajúcom texte. Čiastkovým cieľom bude preskúmanie vzťahu doslovného a metaforického významu a pristúpime aj k nevyhnutným prehodnoteniam niektorých tradičných teórií.

Druhým cieľom práce je predstavenie teórie konceptuálnej metafory a jej kognitívnovednej perspektívy, ktorá bude patriť k základným východiskám nášho skúmania. S prijatím stanoviska vtelesneného realizmu, ktoré je vybudované na pojmoch vtelesnenej mysle, kognitívneho nevedomia a metaforického myslenia môžeme pristúpiť k novému skúmaniu povahy mysle človeka. Získame odlišnú perspektívu, ktorá nám môže pomôcť odhaliť nedostatky vybraných konceptov zaoberajúcich sa problémami filozofie mysle.

Nasledujúcim cieľom bude skúmanie konceptuálnych metafor vo zvolených teóriách. Ak sa ukážu výsledky analýz ako plodné, môžeme dosiahnuť aj ďalší cieľ, a to získanie novej metódy – optiky, ktorá obohatí naše poznatky

o myslí a myslení a prinesie nové interpretácie vedeckých, filozofických a umeleckých konceptov.

Predpokladáme, že sa nám v našej práci podarí prehodnotiť tradičné teoretické prístupy spojené s metaforou a myslou spomenuté v úvode do problematiky, a to v zmysle ďalej načrtnutých riešení. Nastane prehodnotenie statusu metafory a objasníme funkcie metaforického jazyka. Ďalej predpokladáme, že sa nám podarí prekonať problém ostrých dištinkcií spájaných s metaforou. Porovnáme takzvané živé a mŕtve metafory vzhľadom na porozumenie problému doslovného a metaforického. Prehodnotíme a spochybníme ostrú dištinkciu medzi objektívnymi a subjektívnymi dôsledkami poznávajúceho subjektu. Objasníme zakotvenosť metafory v myslení a odhalíme pri tom aj jej implicitnú prítomnosť. Ďalším predpokladom je úspešné spochybnenie chápania metafory ako produktu jazyka s cieľom priniesť nové porozumenie metafory vo vzťahu k mysleniu.

Po vyjasnení základných problémov nášho filozofického prístupu a vysvetlení povahy metaforického myslenia pristúpime k aplikácii týchto poznatkov v rámci kritickej analýzy a interpretácie konceptov spájaných s problematikou mysle a myslenia. Ďalším cieľom je preto vytvorenie užitočnej metódy interpretácie, ktorá umožní originálny pohľad (nielen) na témy týkajúce sa povahy mysle človeka.

Prehodnotenie statusu metafory ako implicitne zakotvenej v myslení prináša množstvo dôsledkov nielen pre filozofiu mysle, ktorá je tradične spojená s témami ako povaha mysle, vedomie, subjekt, vzťah jazyka a mysle, či mnohé ďalšie. Uvedené filozofické problémy sú úzko prepojené s otázkou identity osobnosti a najnovšími kognitívnovednými poznatkami o povahe myslenia a konania človeka. Analýza dôsledkov vyplývajúcich z metaforickej povahy myslenia je významnou výzvou pre kritické znovupremyslenie chápania filozofických problémov, predmetu filozofie a jej vzťahu k súčasnému kognitívnovednému skúmaniu.